

Σπύρος Α. Μοσχονάς

Η γλώσσα

Πολλά από τα σφάλματα στα οποία υποπίπτουμε μιλώντας για τη γλώσσα προκύπτουν ακριβώς από την αλόγιστη χρήση του οριστικού άρθρου («η γλώσσα») ή, ισοδύναμα, από την απουσία άρθρου σε γενικές εκφορές, συνήθως σε ορισμούς όπως «γλώσσα είναι ...».

Το οριστικό άρθρο μάς παρωθεί στην αναζήτηση μίας και μοναδικής φύσης ή ουσίας της γλώσσας. Μας κάνει ν' αναζητούμε «κάτι το κοινό σε όλα εκείνα που ονομάζουμε γλώσσα», ενώ τα γλωσσικά φαινόμενα ενδέχεται να μην έχουν «τίποτε το κοινό, που εξαιτίας του [να] χρησιμοποιούμε για όλα την ίδια λέξη, — αλλά [να] συγγενεύουν αναμεταξύ τους με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους».¹

Στην καθημερινή, μη φιλοσοφική χρήση του οριστικού όρου «η γλώσσα», και άρα από τη σκοπιά της «λαϊκής γλωσσολογίας», από τη σκοπιά δηλ. των ανεπίγνωστων τρόπων με τους οποίους αναφερόμαστε στα γλωσσικά φαινόμενα, το οριστικό άρθρο είναι συνήθως ο δείκτης μιας μετωνυμίας: εκφράζει την ταύτιση ενός όλου με το μέρος του. Λέμε: «η γλώσσα των νέων», «η γλώσσα του ραδιοφώνου», «η γλώσσα της τηλεόρασης», έχοντας απομονώσει κάποια χαρακτηριστικά ή λεκτικούς τρόπους «της» γλώσσας των νέων, «της» γλώσσας του ραδιοφώνου ή της τηλεόρασης και ταυτοχρόνως ξεχνώντας ή παραγνωρίζοντας τη συνέχεια ανάμεσα στη «γλώσσα των νέων» και τη «γλώσσα των ενηλίκων», ξεχνώντας ή παραγνωρίζοντας τις πολλές και διαφορετικές «γλώσσες» του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης, τα ποικίλα είδη λόγου και τους ετερόκλητους εκφραστικούς τρόπους που τα μέσα αυτά αξιοποιούν. Ορισμένες από τις κοινές αυτές μετωνυμίες εύκολα θα τις αναγνωρίζαμε, ειδικά μετά από υπόδειξη των ειδικών. Εύκολα θ' αναγνωρίζαμε δηλ. ότι αυτό που έχουμε ταυτίσει ως κάτι το οριστικό και ομοιογενές είναι στην πραγματικότητα ποικιλόμορφο και πολυδιάστατο.

Αλλά φαίνεται δύσκολο ή ακατόρθωτο ν' αναγνωρίσουμε ως μετωνυμίες περιεκτικούς όρους όπως «η γλώσσα» ή όπως «η ελληνική γλώσσα», «η αγγλική γλώσσα» κ.ο.κ. Μάλιστα, σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις, η μετωνυμική ταύτιση φαίνεται τόσο φυσικότερη όσο περισσότερο διαχέεται στο χώρο της μεταφοράς. Πράγματι, οι συνηθισμένες περιεκτικές ταυτίσεις αυτού του τύπου συνδέονται με προ-εγκατεστημένες μεταφορές, χωρίς τις οποίες μοιάζει δύσκολο ή και αδύνατο να μιλήσουμε για τη γλώσσα. Διάσημες μεταφορές για τη γλώσσα είναι λ.χ. η μεταφορά της γλώσσας ως «οργάνου» της σκέψης, ως «οργανισμού» που εξελίσσεται αυτόνομα, ως «μηχανισμού», ως «προγράμματος» κλπ.

*

Στο χώρο της γλωσσολογίας αμφισβητείται έντονα αν όροι όπως «η ελληνική γλώσσα» αντιστοιχούν σ' ένα σαφές και διακριτό κάτι. Σύμφωνα με τη γενετική

¹ L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές έρευνες*, μτφρ. Π. Χριστοδουλίδης, Αθήνα: Παπαζήσης, 1977, I, § 65.

γραμματική, λ.χ., οι διαφορές μεταξύ των γλωσσών είναι μόνο φαινομενικές. Στο ζήτημα αυτό ο N. Chomsky μάς παροτρύνει να υιοθετήσουμε τη «σκοπία ενός αρειανού»: ο κάτοικος του Άρη που επισκέπτεται τη γη διαπιστώνει παντού το ίδιο γλωσσικό φαινόμενο, την «πραγμάτωση» της ίδιας γλωσσικής ικανότητας, παρά τις ποικίλες διαφορές μεταξύ των γλωσσών. Γι' αυτόν, οι διαφορές μεταξύ αγγλικής και ελληνικής, λ.χ., είναι ασήμαντες, «παραμετρικές». Ο όρος «η ελληνική γλώσσα» έχει νόημα μόνο ως αναφορική σύμβαση στο πλαίσιο μιας γλωσσικής κοινότητας.² Για τη γενετική γραμματική λοιπόν, μία γλώσσα γίνεται αντιληπτή μέσω της γλώσσας, μέσω της ενιαίας και αδιαίρετης γλωσσικής ικανότητας.

Μπορεί βέβαια να είναι μάταιη η αναζήτηση αυτής της γλώσσας, η αναζήτηση δηλ. μιας «δομής σαφώς ορισμένης και κοινής που οι χρήστες της γλώσσας κατακτούν και στη συνέχεια εφαρμόζουν κατά περίπτωση».³ Ίσως αποδειχτεί ότι δεν υπάρχει μία τέτοια δομή ή ότι υπάρχουν πολλές «δομές» και δεξιότητες σε αλληλεπίδραση, άλλες έμφυτες, άλλες επίκτητες, άλλες ούτε καν γλωσσικές. Δε θα έπρεπε πάντως να υπονοηθεί ότι η νεότερη γλωσσολογία και ειδικότερα το πρόγραμμα της γενετικής γραμματικής που επιδίδονται στην αναζήτηση τέτοιων δομών, ματαιοπονούν· η άποψη αυτή θα πρόδιδε μια μάλλον επιφανειακή γνώση των κατακτήσεων της γλωσσικής επιστήμης.

Για εντελώς διαφορετικούς λόγους απορρίπτουν την αρχή της μετωνυμικής ταύτισης οι κοινωνιογλωσσολόγοι που μελετούν ζητήματα *γλωσσικής επαφής*: τα διαδεδομένα φαινόμενα του λεξικού και συντακτικού, αλλά κυρίως του *σημασιολογικού* ή *μεταφραστικού* δανεισμού, δείχνουν πόσο διαπερατά είναι τα όρια μεταξύ των γλωσσών. Τα λεγόμενα «σημασιολογικά» ή «μεταφραστικά δάνεια», δηλ. λέξεις όπως το «γερμανικό» *Gegenstand*, που προέρχεται, μέσω της λατινικής, από το ελληνικό *αντικείμενο*, ή λέξεις όπως η ελληνική *πολιτισμός* που προέρχεται από το γαλλικό *civilisation*, υπονομεύουν [71] τη διάκριση μεταξύ «ξένης» και «δικής μας» λέξης. Ακριβέστερα, υπονομεύουν τη διάκριση μεταξύ *αυτής* και *εκείνης* της γλώσσας.

Αξίζει να σταθούμε ιδιαίτερα στο ακόλουθο χαρακτηριστικό του δανεισμού: ο δανεισμός, ιδιαίτερα ο μεταφραστικός, καθιστά σε βάθος χρόνου «φυσική» και «ενιαία» μια γλώσσα που λόγω ακριβώς του δανεισμού δε θα μπορούσε, τουλάχιστον στην αρχή της, να θεωρηθεί φυσική και ενιαία. Οι Γερμανοί μεταφραστές που μεταφράζουν από τα λατινικά το *objectum* ως *Gegenstand*, όπως και οι Έλληνες μεταφραστές που, εντελώς «φυσικά», μεταφράζουν *πολιτισμό* το γαλλικό *civilisation*, θεωρούν ότι εκφράζονται σε μια γλώσσα ισοδύναμη ή και ισόμορφη με τη γλώσσα του πρωτοτύπου: τη δική τους γλώσσα. Αγνοούν ή ξεχνούν ότι η γλώσσα στην οποία μεταφράζουν διαμορφώθηκε ακριβώς για ν' αποδώσει όρους σαν αυτούς. Ότι η «φυσική» γλώσσα της μετάφρασης δεν ήταν, αλλά έγινε «φυσική» μέσω ακριβώς της επίδρασης που άσκησε πάνω της μια άλλη γλώσσα. Και ότι αυτό που τώρα φαίνεται οικείο φτιάχτηκε για να ονομάσει αυτό που κάποτε ήταν ξένο.⁴

Η ίδια ακριβώς διαδικασία «φυσικοποίησης» παρατηρείται στο εξαιρετικά διαδεδομένο φαινόμενο της *γλωσσικής τυποποίησης*, δηλ. της επιλογής, της

² N. Chomsky, "Linguistics and Cognitive Science: Problems and Mysteries, στο *The Chomskyan Turn*, επιμ. A. Kasher, Oxford: Blackwell, 1991, σσ. 26-53.

³ D. Davidson, "A Nice Derangement of Epitaphs", στο *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*, επιμ. E. LePore, Oxford: Blackwell, 1986, 446.

⁴ Βλ. D. Martyn, "Borrowed Fatherland: Nationalism and Language Purism in Fichte's *Addresses to the German Nation*", *The Germanic Review* 72.4 (1997), 303-315.

κωδικοποίησης και της διάδοσης μιας γλώσσας, κυρίως μέσω της εκπαίδευσης. Η τυποποίηση συνήθως ξεκινά με την επεξεργασία μιας γλώσσας που δεν είναι, όπως λέγεται, «κοινή», για να καταλήξει σε μια γλώσσα που είναι «κοινή», που έχει γίνει δηλ. γλώσσα όλων. Υπολογίζεται ότι μόνο το 2,5% του πληθυσμού μιλούσε κατά την ενοποίηση του ιταλικού κράτους τη γλώσσα που σήμερα αναγνωρίζουμε ως «ιταλική».⁵ Συμβαίνει λοιπόν με την τυποποίηση ό,τι συμβαίνει και με το δανεισμό: όπως η οικειοποίηση ξένων λέξεων διευρύνει τη χρήση τους έτσι και η τυποποίηση ανάγει σε πρότυπο μια γλώσσα που εφεξής θα γίνεται αντιληπτή ως «η γλώσσα».

*

Η κοινή γλώσσα δεν είναι· γίνεται. Το οριστικό άρθρο λοιπόν σε περιγραφές όπως «η γλώσσα ...» δε δηλώνει απλώς μια ψυχολογική διεργασία ταύτισης, που μας παγιδεύει στην αναζήτηση μιας ενιαίας και αδιαίρετης οντότητας: της γλώσσας. Οι διαδικασίες διαμόρφωσης της γλώσσας είναι τόσο υλικές όσο και οι διεργασίες του δανεισμού και της τυποποίησης. Το οριστικό ή, ισοδύναμα, το μηδενικό άρθρο μπορεί να μην αναφέρονται σε ένα πράγμα, σε κάτι κοινό, ενιαίο, ομοιογενές. Η γλώσσα μπορεί να μην υπάρχει — βεβαίως. Αλλά αυτό που έχει σημασία είναι ότι το ένα αυτό πράγμα, το κοινό, το ενιαίο, αυτό που γίνεται αντιληπτό σαν να ανήκε από πάντα σε όλους δημιουργείται από τις διαδικασίες αυτές, ακόμη και από την πίστη μας στ' αποτελέσματά τους: δημιουργείται δηλ. όχι μόνο η αντίληψη «της γλώσσας», η αντίληψη *μίας*, ενιαίας και κοινής γλώσσας, αλλά η ίδια αυτή η —κοινή— γλώσσα.

Η διαδικασία της τυποποίησης οπωσδήποτε συμβάλλει στην «ενίσχυση της ταυτότητας», γλωσσικής και εθνικής. Αλλά η τυποποίηση δεν είναι μια συλλογική ψευδαίσθηση που μοναδικός της αντίκτυπος είναι οι δοξασίες των πολλών για τη γλώσσα. Άλλωστε, δε θα τιμούσαμε την καθημερινή χρήση του όρου «γλώσσα» αν δεχόμασταν από μιας αρχής ότι τόσοι άνθρωποι σε τόσο διαφορετικές εποχές και περιοχές ζουν την ίδια συλλογική ψευδαίσθηση της γλώσσας τους. Μπορεί τ' αποτελέσματά της τυποποίησης, όπως και τ' αποτελέσματα του μεταφραστικού δανεισμού, να είναι υπερτιμημένα, πάντως η τυποποίηση που συνεργάζεται με τους μηχανισμούς της εκπαίδευσης σε μια προσπάθεια καθολικού εγγραμματισμού είναι συνήθως αποτελεσματική. Η τυποποίηση ξεκινά από μια γλώσσα που δεν είναι ακόμη *μία* γλώσσα, αλλά το αποτέλεσμά της είναι η γλώσσα — *μία* γλώσσα. Ποσώς ενδιαφέρει αν η γλώσσα αυτή ποτέ δεν είναι *μία*.

Έτσι, το οριστικό άρθρο δεν είναι απλώς ο δείκτης μιας διαδεδομένης πλάνης· είναι μάλλον ο δείκτης μιας αυτοεκπληρούμενης προφητείας. Η ταύτιση της ή μιας γλώσσας δεν είναι κάτι που συμβαίνει αποκλειστικά μέσα στο μυαλό μας· είναι μια διαδικασία υλική, με ορατές επιπτώσεις για όλους όσοι χρησιμοποιούν *μια* γλώσσα. Το ψέμα της γλώσσας, αν κριθεί από τ' αποτελέσματά του ή απλά από τη συλλογική μας πίστη σ' αυτό, γίνεται αλήθεια.

⁵ T. de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, 1963, σ. 41 (παρατίθεται από τον E. J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University press, 1990, σ. 38 σημ 59).